

יראה או צרה?

עשרים ושתיים שנים עברו מאז ברח יעקב מפני אחיו, בודד וחסר כול. עשרים ושתיים שנים עברו מאז גמר עשו אומר לנקום על מה שנראה בעיניו כגנבת ברכתו. והנה עתה עומדים האחים להיפגש. זהו מפגש טעון. אי-אז נשבע עשו להרוג את יעקב. האם יעשה זאת עכשיו – או שהזמן ריפא את הפצע? יעקב שולח שליחים להודיע לאחיו שהוא בא. הם חוזרים ומבשרים שעשו יבוא לפגוש את יעקב וארבע מאות איש עמו. כוח גדול כזה מלמד שפניו של עשו לאלימות.

תגובתו של יעקב קשה. "וַיֵּירָא יַעֲקֹב מְאֹד וַיֵּצֵר לוֹ" (בראשית ל"ב, ח). הפחד מובן, אך יש בתגובה הזו גם תעלומה. מה פשר הכפילות? מה ההבדל בין "וַיֵּירָא" ל"וַיֵּצֵר לוֹ"? תשובה עמוקה לכך נותן המדרש:

"וַיֵּירָא יַעֲקֹב מְאֹד וַיֵּצֵר לוֹ". אמר ר' יהודה בר ר' עילאי: לא היא יִרְאָה, לא היא צרה. אלא: "וַיֵּירָא" – שלא יהרוג, "וַיֵּצֵר לוֹ" – שלא יהרג. אמר: "אם הוא מתגבר עלי, הורגני, ואם אני מתגבר עליו, אני הורגו". הדא הוא "וירא", שלא יהרוג; "ויצר לו", שלא יהרג.¹

ההבדל בין השניים, על פי המדרש, הוא שהיראה היא מוסרית,

שיג ושיח – הרב יונתן זקס

והצרה גשמית. חששו של אדם פן יהרוג את הזולת הוא דבר אחד. יראתו פן יהרג, דבר שונה. רגשותיו של יעקב היו אם כן כפולי פנים: הפסיכולוגי והפיזי; המוסרי והחומרי.

אך כאן עולה שאלה אחרת. ההגנה העצמית מותרת על פי ההלכה. אם עשו זמם להרוג את יעקב, השבת מלחמה שערה מצד יעקב הייתה מוצדקת, גם במחיר חיי עשו. מדוע אם כן גורמת אפשרות זו ליעקב מצוקה מוסרית? לשאלה זו מכוונים דבריו של רבי שבתי בס בפירושו לרש"י "שפתי חכמים":

יש לומר דיעקב ודאי לא היה ירא שמא יהרוג את עשו, דקיימא לן [=שהרי מקובלנו כי] "הבא להרגך השכם להרגו". אלא שיעקב היה מתירא שמא יהרוג הוא אנשים של עשו, ואולי הם לא באו להרוג את יעקב אלא [להרוג] אנשים של יעקב, [ול]ק עשו בא להרוג את יעקב. ואף על פי שאנשיו של עשו היו רודפין אחר אנשיו של יעקב, וכל אדם ניתן להציל את הנרדף בנפשו של רודף, מכל מקום אם יכול להציל באחד מאיבריו והרגו נהרג עליו – ויעקב היה ירא שמא יהרוג אותן מכוח בלבול המלחמה, אף על פי שהיה יכול להציל [אותם באמצעות פגיעה] באחד מאיבריהם.²

העיקרון העומד כאן למבחן הוא, על פי "שפתי חכמים", שימוש מזערי בכוח. יעקב הוטred מהאפשרות שבלהט העימות הוא יהרוג לוחמי אויב שכדי לנטרלם אפשר להסתפק בפגיעתם.

אך יש אפשרות אחרת, והיא שהמדרש מתכוון למה שהוא אומר, לא יותר ולא פחות: שהצרה ליעקב האפשרות שיהרוג אחרים, גם אם הדבר יהיה מוצדק לחלוטין.

לפנינו מקרה של דילמה מוסרית. רבים משתמשים בביטוי זה באופן לא מדויק, לציון בעיה מוסרית, הכרעה אתית קשה. אבל לא כל קונפליקט הוא דילמה. יש קונפליקטים מוסריים רבים. האם מותר להפיל עובר כדי להציל את אימו? האם עלינו לשמוע בקול הורינו אם הם מורים לנו לחטוא? האם יש לחלל שבת כדי להאריך את חייו של חולה סופני? לשאלות הללו יש תשובות. יש בכל מקרה מסלול פעולה נכון ומסלול שגוי. שתי חובות מתנגשות, ואנו נעזרים בעקרונות מטא-הלכתיים כדי לומר איזו מהן קודמת. ישנן שיטות מוסר שלפיהן כל הקונפליקטים המוסריים הם מן הסוג הזה. בכל התנגשות יש הליך הכרעה, ועל כן תמיד יש תשובה מוחלטת לשאלה "מה עליי לעשות".

דילמה, לעומת זאת, היא מצב שאין בו תשובה נכונה. לא-נכון שאעשה א (אמסור את עצמי לסכנת הרג) לא נכון שאעשה ב (אהרוג אדם אחר); אבל עליי לעשות אחד מהם. בניסוח אחר: ייתכנו מצבים שבהם עשיית הדבר הנכון איננה סוף פסוק. העימות עשוי להיות טרגי במהותו. העובדה שעיקרון אחד (הגנה עצמית) גובר על האחר (האיסור להרוג) אין פירושה שלנוכח הברירות הללו לא ארגיש מצוקה. לפעמים, להיות מוסרי פירושו להתייסר לנוכח הכורח לבחור בין שתי אפשרויות כאלו. אם האדם מכריע נכון במצב כזה, הדבר אולי פוטר אותו מרגשות חרטה או אשמה, אך הוא עדיין מרגיש כאב וצער על הפעולה שהוא נאלץ לנקוט.

שיטת מוסר המשאירה מקום לקיומן של דילמות היא שיטה שאיננה מנסה להשטיח את המורכבויות של החיים המוסריים. בעימות בין שתי אפשרויות נכונות, או שתי אפשרויות רעות, עשויה להימצא דרך פעולה נאותה - הרע במיעוטו, או הטוב במרובו - אך אין הדבר מבטל את הכאב הרגשי. אדם צדיק

הוא, בין היתר, זה המסוגל לפעמים להצטער גם כשהוא יודע שפעל נכון. המדרש אומר לנו כאן שהיהדות מכירה בקיומן של דילמות. להלכה כלים עדינים ועקרונות-על המאפשרים לקבוע סדר קדימויות בין חובות, אך הם לא דווקא מבטלים את ההתייחסות שלאחר ההכרעה. יעקב, בגדלות נפשו, חש חרדה מוסרית גם לנוכח הידיעה שיעשה דבר מוצדק לחלוטין - יגן על חייו במחיר חיי אחיו התוקפן.

יעקב הוריש תכונה זו לנו, לעם ישראל. ההכרח לפגוע בתוקפן כדי להגן על חייו כואב לנו. כזאת הייתה למשל תגובתם של חיילים בצה"ל במלחמת ששת הימים. בשבועות ההמתנה שלפני המלחמה שררה בישראל חרדה איומה מפני ריכוזי הכוחות העצומים של צבאות ערב בגבולותיה ונחישותם למחוק את ישראל מהמפה ולזרוק את יהודיה לים. אנחת הרווחה עם הניצחון הייתה אדירה, ושמת שחרור ירושלים, והיכולת לשוב ולהתפלל בכותל המערבי, הוסיפה עליה רוממות רוח. גם חילונים-שבחילונים הודו אז כי גודל השעה עורר בהם רגשות דתיים.

ובכל זאת, בשיח הישראלי בחודשים שלאחר המלחמה ניכר היה שמצב רוחם של הלוחמים שהשתתפו בקרבות רחוק מלהיות אופורי. אצל רבים מהם הוא היה קודר, מהורהר ואפילו מיוסר. הרמטכ"ל יצחק רבין קיבל מיד לאחר המלחמה תואר דוקטור לשם כבוד מהאוניברסיטה העברית, וכך אמר בנאומו התודה:

צהלת הניצחון אחזה בעם כולו. אף על פי כן נתקלים אנו יותר ויותר בתופעה מוזרה בקרב עדת הלוחמים עצמם. אין הם יכולים לשמוח בלב שלם, ויותר מקב של עצב ותדהמה נמסכים בחגיגתם. ויש אפילו שאינם חוגגים כלל. הלוחמים בקווים הקדמיים ראו כמו עיניהם לא רק את תפארת הניצחון אלא גם

יראה או צרה?

את מחירו - חבריהם נפלו לידם, מתבוססים בדמם. ויודע אני שהמחיר הנורא ששילם האויב נגע אף הוא עמוק בליבם של רבים מהם. ייתכן שהעם היהודי לא חונך ולא הורגל לחוש את שמחת הכובש והמנצח. לכן מתקבל הדבר ברגשות מעורבים.

עם המסוגל להרגיש עצב אפילו בניצחון הוא עם המכיר במורכבות הטרגית של חיי המוסר. לפעמים אין די בבחירה נכונה. צריך גם להיאבק ליצור עולם שבחירות כאלו אינן נדרשת בו מלכתחילה - עולם שחיפש ומצא דרכי שלום ליישב בהן סכסוכים.

שאלות לשולחן השבת

1. האם התמודדתם פעם עם מצב שבו כל בחירה שלכם תהיה רעה במוכן לכשהו? מה עשיתם?
2. מה ההבדל בין סכנה גשמית לסכנה מוסרית?
3. עם איזו מהן קשה יותר להתמודד? ואיזו מהן קשה יותר לשכך?

1 בראשית רבה עו, ב.

2 שפתי חכמים לבראשית לב, ח.